

DITZENDY ORSOLYA

*Termelőszövetkezetek átalakulóban*Esettanulmány Dunapatajon¹

BEVEZETÉS

magyar XX. század meghatározó problémája volt a földkérdés, s bár mára Magyarország elvesztette agrárjellegét, a politika központi témája maradt. A föld jelentősége a magyar társadalomban mindig is nagy volt, nem véletlen, hogy a XX. század folyamán ötször változtatták meg gyökeresen a földbirtokviszonyokat Magyarországon.²

A téesszervezések rendje, rendszere mindenütt hasonlóan, mondhatni egyformán zajlottak le, mégis regionális vagy akár lokális különbségeket lehet találni a különböző téeszkek korabeli hatékonysága között, illetve aközött, hogy a helyi falusi társadalomnak sikerült-e prosperáló, esetleg szimbiotikus rendszert kialakítania egy addig újfajta termelési rendszerrel, vagy sem.

A rendszerváltás után 20 évvel is csak néhány átfogó, és elenyésző mennyiségű mikroszociológiai kutatás készült a téeszkekről, pedig az egyik legfontosabb a mezőgazdasági szféra. Ahhoz, hogy megérthessük a gazdák cselekvési stratégiáit és lehetőségeit, elsősorban az 1945-ös, valamint az 1989-es rendszerváltás teremtette új jogi környezetet, valamint a struktúraváltások okozta társadalmi traumát kell megvizsgálni.

Fő kérdéseim közé tartozik, hogy vajon a két téesz miért választott egymástól eltérő működési formát, lehet-e általánosabb szociológiai, esetleg tágabb társadalmi törvényszerűségekkel magyarázni a kialakult helyzetet.

A KUTATÁS MÓDSZERTANA

A kutatáshoz strukturált interjúkat készítettem, amit a téeszben dolgozók alacsony aránya, illetve a kutatási kérdések jellege indokolt. Bár a kutatás centruma nem a téesszervezésre, hanem a rendszerváltás utáni időszakra irányult, megkerülhetetlenül előjött a pataji téeszkek szervezésének mikéntje. Interjúalanyaim mindegyike 50 évnél idősebb volt, szívesen beszéltek erről. Összesen 17 személlyel készítettem interjút, akik közül 14-en valamely dunapataji téesz tagjai voltak. Azok, akik nem voltak téesztagok, egy téesszdolgozó, egy interjúalanyak az édesapja Magyar Nemzeti Bankban téeszügyi dolgozó volt, és aki 1961-ben, jól ismervén a falut, a téesz-agitátorcsoport egyik kísérője, egy pedig MÁV tiszt volt, de helyi lakosként, illetve mivel szülei téesztagok voltak, sok mindenről tudott beszélni. Nem mindegyikük helyi származású, de valamennyien életük döntő részét Dunapatajon éltek le, illetve ott dolgoztak. Sikerült mindkét téesz legutolsó elnökét elérnem, akik a mai téeszjogutód rt.-nél, illetve kft.-nél vezető elnökök. Az alanyok között 10 férfi és 7 nő volt, bár meg kell jegyeznem, egy-egy interjúnál jelen volt az interjúalany házastársa is, akik emlékeikkel, illetve a légkör oldásával értékes beszélgetéssé segítették az interjúkat.

Néhány szó Dunapatajról

Dunapataj címere

Dunapataj Kalocsától északra 14 km-re található, ma 3347 fő lakosú Bács-Kiskun megyei nagyközség, mely a dél-alföldi régióba sorolható. Nagysága 9047 hektár.³

A kutatás konklúzióinak szempontjából fontosnak gondolok néhány statisztikai adatot megjeleníteni, melyekre a dolgozat folyamán referálni fogok.

Birtokmegoszlás 1949-ben:⁴

1. táblázat. Birtokmegoszlás 1949-ben (kateszteri hold/gazdaságok száma)

1–5 hold	5–10 hold	10–15 hold	15–20 hold	20–25 hold	25–30 hold	30–40 hold	40–100 hold
622 gazd.	317 gazd.	260 gazd.	91 gazd.	35 gazd.	17 gazd.	13 gazd.	20 gazd.

1950-ben 56 gazdaságot nyilvánítottak nagygazdasággá Dunapatajon.⁵ Később viszont „a kulákok számát az 1952-es gazdajástrom alapján 91 személyben határozták meg, a végleges kuláklísta azonban „csak” 87-en kerültek.⁶ A 1. számú táblázatban látszik, hogy Dunapatajon is abszolút többségben a törpebirtokosok voltak, s úgy tűnik, a 20–25 hold körüli birtoknagyságtól nyilvánították „kuláknak” (35 + 17 + 13 + 20 = 85 gazdaság).

2. táblázat. Művelési ágak területi adatai Dunapatajon (A közölt adatok hektárban értendők)⁷

Év	Művelési ágak területi adatai Dunapatajon									
	Szántó	Kert, gyüm.	Szőlő	Rét	Legelő	Mg.-i terület összes	Erdő	Nádas	Művelés alól kivett terület	Összes terület
1895	6495	83	234	1425	2486	10 723	77	751	1015	12 566
1913	6212	81	237	1452	1101	9 085	74	225	863	10 247
1935	5819	78	191	1425	1203	8 716	78	224	450	9 468
1962	5820	131	113	516	1361	7 941	196	43	1310	9 490
1971	5783	187	123	244	1558	7 895	227	48	1320	9 490
1984	5570	412	75	1758	nincs adat	7 815	324	49	1302	9 490

Megj.: közepes-nagyobb területek közé tartozik Dunapataj Magyarországon (a megyében).

A 2. számú táblázatból kitűnik, mint fogyatkoztak meg az ilyen-olyan mezőgazdasági művelésre, termelésre befogott terület nagysága Dunapatajon. Míg a századfordulón a művelés alól kivett terület 1015 hektár, addig ez évről évre nőtt, a '60-as években ugrásszerűen is, 30 év alatt 860 hektárral többet vettek ki művelés alól, mint 1935-ben. Ez a szám 1971-ben érte el tetőpontját, majd a '80-as évekre stagnálást, lassú csökkenést mutat.

Az interjúzás során fény derült arra, hogy a vallás társadalomszervező-erőt jelentett a faluban. A falu felekezeti megoszlását a 3–4. táblázat mutatja, melynek adatait konklúzióim későbbi ellenőrzésére és alátámasztására is felhasználom.

Felekezeti adatok (1949)

3. táblázat. Felekezeti megoszlás Bács-Kiskun megyében és Dunapatajon (1949)⁸

Bács-Kiskun megye						
Római katolikus	Református	Evangélikus	Görög-keleti	Unit.	Izraelita	Baptista
80,2%	14,2%	4,3%	0,1%	0%	0,3%	0,3%
Dunapataj						
Római katolikus	Református	Evangélikus	Görög-keleti	Unit.	Izraelita	Baptista
43,6%	50,2%	4,4%	0%	0,9%	0,2%	0,4%
2809 fő	3239 fő	282 fő	1 fő	61 fő	16 fő	27 fő

Felekezeti adatok (2001)

4. táblázat. Felekezeti adatok Dunapatajon, 2001⁹

2011. évi népszámlálás Dunapataj				
Katolikus össz.	Református	Evangélikus	Összesen	Ebből felekezethez tartozik
1614 fő	1492 fő	74 fő	3588 fő	3208 fő
44,98%	41,58%	2,06%	100%	89,4%

A felekezeti adatokból kitűnik, hogy bár Bács-Kiskun megye döntően katolikus többségű, Dunapataj inkább protestáns falu. A században az utolsó vallási adatokra történő adatfelvétel 1949-ben történt, majd legközelebb csak 2001-ben, ahol is jól látszik, hogy a katolikusok és protestánsok aránya 2001-ben már közel azonos, ami azt jelenti, hogy az 1949-es adatokhoz képest protestánsok lélekszáma kissé mecsappant.

Az általam táblázatokba rendezett adatokra azért van szükség, hogy későbbi konklúzióimat, melyek a dunapataji térszek '90-es évekbeli átalakulás mögöttésének esetleges mentalitásbeli tényezőit – ha csak illusztratív jelleggel is, de számszerű adatokkal is alátámaszthassam.

TÁRSADALOMTÖRTÉNET DIÓHÉJBAN

A mezőgazdaság átalakítása és működése a XX. században

A XX. század első felében két földreform is lezajlott, amely alapján változtatta meg a birtokviszonyokat: az első, az 1920-as Nagyatádi-féle földreform, amely az ország művelhető területeinek 6%-át érintette, s amelynek során 412 000 igénylő kapott 700 000 katasztrális

holdat művelésre, ezen felül 150 000 kat. holdat haszonbérletre, 60 000 kat. holdon pedig házhelyeket létesítettek. A másik a 600/1945. számú miniszterelnöki rendelet, mely „A nagybirtok megszüntetéséről és a földműves nép földhöz juttatásáról” szöveget tartalmazta. A rendelettel az ország termőterületeinek egyharmadát kisajátították, egyötödét pedig 650 000 igénylő között osztották szét, akik átlagosan 5 katasztrális holdat kaptak. Így jöttek létre a század második felére egyrészt az életképtelen kisbirtokok, másrészt az állami gazdaságok. A nagybirtokok megmaradtak, csak éppen új tulajdonosokkal.¹⁰

Az első kollektivizálási hullámig (1948–’49) ezeknek a rendeleteknek köszönhetően a földterülettel rendelkező gazdaságok száma 1,9 milliőről 1,4 millióra csökkent, a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma pedig 4 milliőről a felére, 2 millióra csökkent.¹¹

1945 után a szovjet tervgazdálkodási mintára kellett extenzív nagyipari termelést végrehajtani, a mezőgazdaság szövetkezetesítését véghezvinni, a munkáslétszámot leginkább a mezőgazdaságból elvont munkaerővel tudták emelni. A durva politikai intézkedéseket egy olyan korszakban vezették be, amikor a családok döntő többségének életmódját még mindig a mezőgazdaság határozta meg. A rákosista ideológia legfontosabb agrárpolitikai célkitűzése a mezőgazdaság kollektivizálása volt, amit 1948 és 1953 között az első téjesítési hullám, illetve az azt követő első ötéves terv (1950–1954) keretében, akár erőszakkal is végrehajtottak. A kormányzat módszerei közé tartozott kezdetben a magángazdaságok adóterheinek folyamatos emelése, később még súlyosabb terhet jelentett a kötelező beszolgáltatási rendszer, amelynek mértéke szintén egyre nőtt, viszont az értük kapott fizetség egyre csökkent. Egy idő után bőven az előállítási költség alatt vették meg a terményeket. A tagosítás lényege, hogy a nagyüzemi termelés érdekében a magángazdálkodókat ingatlanjaik cseréjére kötelezték, eredménye az lett, hogy a gazdákat elriasztotta a talajerő-gazdálkodástól, ezért inkább aláírták a belépési nyilatkozatot a téeszbe, esetenként felhagytak a gazdálkodással, vagy öngyilkosságba menekültek.¹²

A politika legagresszívabban célpontjául vett rétege az ún. *kulákok* voltak, akik a „vas és acél országának” korszaka előtt a legversenyképesebb gazdálkodást művelték. Ők lettek ugyanis a „falu népének veszett ellenségei”, így a mintaadó gazdák ellen folytatott az állam retorziót, ők többnyire kényszerrel adták be földjeiket az államnak. Ezek az intézkedések hamarosan katasztrális helyzetet okoztak a mezőgazdaságban.¹³

1956 után világossá vált mindenki számára, hogy a szocializmus állapota tartós marad, a politikai hatalom pedig „szeszélyesen szisztematikus” lépésekkel fogott hozzá a második téjesítéshez 1958 és 1961 között. A társadalmi ellenállás már jóval kisebb volt, a vereségtudat rendkívül erősen működött a társadalomban. Ugyanakkor módszert váltottak: a fizikai terror kisebb mértéket öltött, inkább a társadalom gyenge pszichés állapotát használták ki, így sikerült megnyerni a különböző helyi társadalmak befolyásos személyeit, illetve így sikerült a „kulákokat” a téeszek élére állítani.¹⁴

Ezt követően, az 1960-as években alakult ki a háztáji intézménye, amely a téesz tagjainak a megélhetését segítette a házi, otthoni termelés révén, s az évtized végére már a piacra termelés kerülhetett előtérbe. A háztájinak egyre fontosabb szerepe lett a falusiak életében. Mindezek mellett működött a kiegészítő tevékenység, más néven melléküzemág, amely termelési forma egyébként nem volt idegen 1945 előtt sem, mivel gyakori volt a helyi mezőgazdasági termeléshez kapcsolódó feldolgozó üzemek létesítése pl. szeszgyár vagy élelmiszeripari üzemek.¹⁵ A melléküzemágak létrehozásának oka egyrészt az volt, hogy a gépésítés során felszabadult munkaerőt a város, a nagyipar nem volt ké-

pes felszívni, másrészt a hiánygazdaság enyhítésében volt szerepe. Egy idő után egyre inkább növekedett a melléküzemágak termékei iránti helyi, de főként nagyipari kereslet. Ráadásul vonzó is volt, mert a kiegészítő tevékenységben az iparral azonos munkaidő és munkafeltételek voltak érvényben.¹⁶ A tévesztés második hulláma után, főleg a '60-as években létrehozott melléküzemágak a '45 előtti időkkel ellentétben már folytonos (nem időnyszerű) munkát nyújtottak, melyek a nagyüzemi gazdaságokkal szimbiotikus kapcsolatban álltak, és az idők során egyre inkább hozzájárultak a falusi társadalom életszínvonalának emeléséhez.¹⁷

Összességében a tevékenységszerkezetre elmondható, hogy az '50-es és a '80-as évek között az aktív keresők aránya a '70-es évekre megváltozott, mivel a kezdetben a mezőgazdaságban dolgozók, addig a korszak második felére az ipari munkások kerültek túlsúlyba, ami köszönhető az erőltetett iparosítás, illetve a kétkeresős családmodell bevezetésének is.¹⁸ Ezzel párhuzamosan az ország alulurbanizálttá vált, s a politikai nyomás hatására a vidéki lakosság nagy része felhagyott a mezőgazdasági tevékenységgel, átszivárogtak az iparba, így megjelent az állandó ingázás, a '70-es évekre a falusi lakosok mintegy harmadát érintette. Így – a korszakban megjelenő urbanizációs törekvések hatására, illetve a háztáji földek tartásával egy ún. *rész munkaidős családi agrártermelés* képezte a vidék számára a megélhetés alapját, komoly kiegészítést, s így bizonyos fokú függetlenséget jelentett az iparban dolgozó falusi lakosság számára.¹⁹

A '70-es évekig összességében a mezőgazdasági keresők aránya mintegy felére csökkent, 1975 után ez az arány mindkét szektorban tovább mérséklődött, '95-re az aktív keresők mindössze 8,6%-a dolgozott a mezőgazdaságban.²⁰ A '70-es években egy jelentős változási folyamat vette kezdetét, ugyanis a falusi családok kétharmada termelt élelmiszert, ebből egyre többen piacorientált kisvállalkozásokká váltak. A '80-as évekre ezeknek a gazdaságoknak a helyzete stabilizálódik, s a régióban egyedülálló módon kiemelkedően sok agrártevékenységet folytató család maradt. Ezen belül is, a rurális szféra egy szűk rétege, kb. 5%-a kizárólag árutermelő vállalkozásban dolgozott, így ennek a rétegnek rendkívül jövedelmezővé vált az agrárium. Mindez a szocialista régióban ebből a szempontból a legsikeresebbé tette az országot, ennek Szelényi szerint a fő oka, hogy a felvett nemzetközi kölcsönöket arra fordították, hogy a második gazdaságot támogassák.²¹ Kolositol kezdve, Márkus Istvánon át egészen Kemény Istvánig szinte minden kutató megfogalmazta azt, hogy a '70-es évekre az agrárszféra egyik legfontosabb társadalomszervező eleme a többletmunkavégzés.²²

A '80-as évek végéig Ferge Zsuzsa munkajelleg csoportjai voltak a leginkább használatosak a társadalomtudósok számára, ha a társadalom rétegződésstruktúráját akarták leírni, azonban már megjelentek a vállalkozói habitus és egyéb, számszerűen nem jól megragadható fogalmak a társadalom változásainak leírására (mint pl. a megszakított polgárosodás elméletének „újraélesztése”).²³ A korszakban (Gyenes Antal kezdeményezésére) folyamatos vizsgálatok készülnek a mezőgazdasági szövetkezetek társadalmi összetételéről, csoportjairól. Juhász Pál szerint „a rétegződés a munkaszervezet és a munkaerőpiac feszültségében szerveződik”,²⁴ s kiemeli a mezőgazdasági szférán belüli munkaerő-áramlást, illetve fontos tényezőnek tartja azt, hogy ebből a szférából nemcsak munkaerő-kivonulás, hanem beáramlás is megfigyelhető, s egy nagyarányú fluktuációról beszél. Megállapítja, hogy az agrártársadalom zártsága jórészt megmaradt, 1972-ben is ugyanabból a társadalmi rétegből házasodnak leginkább, s a legfőbb változás abban áll, hogy a falusi társadalom jelentős része az ipari és a terciér szektorban dolgozik.²⁵

A korszak végére Magyarország elvesztette kifejezett agrárjellegét, a szocialista iparosodás jellege és módja viszont nem volt képes nyugati típusú modernizációt végbevinni, így felemás helyzet jött létre '89-re: számos ponton konzerválta a relatív elmaradottságot gazdaságilag és társadalmilag is.²⁶

A DUNAPATAJI TÉESZEK *Megalakulás – Petőfi és Új Élet*

A kollektivizálás, illetve a téeszervezés 1951-ben és '61-ben zajlott le, összesen két téesz: az Új Élet és a Petőfi Termelőszövetkezet, ezek a téeszítés második hulláma idején alakultak meg, melyekhez egy-egy melléküzemág tartozott: cipő-, és téesztagyarak. 1951-ben alakultak az előbb említett téeszek jogelődjei (összevonásokkal): a Kossuth tszcs (Petőfi jogelőd) és az Alkotmány tszcs (Új Élet jogelőd).²⁷ Az interjúalanyok bevallása szerint a kulákoknak nyilvánított gazdák az Új Élet Téeszbe léptek be inkább. Az interjúalanyok egybehangzó véleménye szerint az Új Életbe léptek a „gazdagok és reformátusok”, a Petőfibe a „szegények és a katolikusok”. Ha nem is ilyen szabatosan, de legtöbb alany erről számolt be, megindokolni a jelenséget nem tudta senki sem, konzekvensen azt a választ kaptam, hogy „nem tudom, miért, de így volt”.

A '60-as téeszítés agitátorok bevonásával folyt, és teljes körű volt. Ekkor már nem tiltották ki a kulákokat, hanem vezető szerepbe osztották őket. Az interjúalanyok már inkább „öröklés útján” léptek be, hivatalosan a szüleik vitték be a földet, elmondásuk szerint fizikai-lelki kényszer hatására.

Sajnos terjedelmi okok miatt interjúrészleteket nem tudok közölni, azonban az interjúk elemzése alapján elmondható, hogy az interjúalanyok utólagos visszatekintése szerint a „téeszidők” összességében jól élhető rendszer volt számukra, a kollektivizálás okozta trauma elsősorban az interjúalanyok szüleit érte, a legtöbben azonban nagyon kicsi földterülettel rendelkeztek eleve, így fiatalként, amikor már több lehetőséget adott a téesz, könnyebben túlléptek az államosításon. Az igazi gazdag parasztok leszármazottait azonban – mivel ők mind a szocialista, mind a rendszerváltás vesztesei lettek – az államosítások nagyon hátrányosan érintették, a mai unokák sem tudtak a traumán túllépni.

A faluban a téeszervezés mellé élelmiszeripari termelést is kihelyeztek, valamint a felesleges munkaerő számára szinte rögtön melléküzemágakat létesítettek, nem sokkal később, az 1970-es években már különböző sikereket tudhatott magáénak a melléküzemági termelés, erről nemcsak a korabeli tudósítások, hanem az interjúalanyaim is beszámolnak. A krónikák viszont arról is szólnak, hogy ekkora az Új Élet Tsz komolyabb adósságot halmozott fel, a gépek korszerűsítését hitelből igyekezett megoldani.

Az interjúk talán legfontosabb eleme az a markánsan kirajzolódó érzelmi töltet a föld iránt. Úgy gondolom, a parasztléthez szorosan kötődik az identitásképzésnek az alapja a nagybetűs FÖLD, amelynek tisztelettel s leginkább szeretettel tartozik az ember. A fiatalabb generációban, úgy vélem, ez megváltozhat, mivel a földdel már nem kerül olyan kapcsolatba, mint korábban, illetve a társadalmi értékközvetítő rendszer sem a föld értékét sugallja. (Ennek is betudható majd a városokba menekülés, az, hogy a fiatal generáció nem tud, nem akar mit kezdeni a földdel.)

Összességében általános nosztalgiával gondolnak vissza az alanyok a téészkorszakra, ami a fiatalságukon túl annak is köszönhető, hogy ebben a korszakban mindennapjaik anyagi biztonságban voltak, nem kellett félni attól, hogy az ember egyik napról a másikra elvesztheti a munkáját, valamint igazán piaci verseny sem volt, az állam folyamatosan kiegyensúlyozta a termelés egyenetlenségeit. Összességében tehát a téészesítés, illetve az azt követő életszínvonal kiértékelése nagyban függ attól, hogy a kollektivizálások idején az illető családjának milyen élete, társadalmi presztízse volt, s hogy ehhez képest a szocializmus mit nyújtott számára.

A TÉESZ TULAJDONA?

„Mindenki lopott. Mindent, csak azt nem lopták ki, ami le volt betonozva.”²⁸

A téeszműszak három részből állt: az első műszak reggel 6:00–14:00 óráig tartott, a második 14:00–22:00-ig és a harmadik 22:00–6:00-ig. Ez azt jelentette, hogy az ott dolgozók csak ebben az időszakban voltak hajlandók dolgozni. Az egyik interjúalany elmondása szerint, ha pl. valamelyik állat a két műszak között ellett, vagy lett baja, s még nem történt meg a műszakváltás, akkor hagyták veszni az állatot, mert az „úgysem hozzá tartozik”, az a „téeszé”, mert ugye ami mindenkié, azért senki sem vállal felelősséget. Ebből a logikából kiindulva a téeszből bocsánatos bűn volt lopni is, ami elég gyakran meg is történt Patajon is: terményt, állatot, esetleg gépet.

Hipotéziseim közé tartozik a két korszak – a szocialista és a rendszerváltó időszak – magántulajdonról alkotott felfogása. A jogalkotásban – úgy tűnik – a Kommunista Kiáltványban megfogalmazott követelményeknek egy finomított változatát találjuk, amely még elismeri a magántulajdont, ha azzal „egyénilag dolgozó parasztok vagy kisiparosok” rendelkeznek, és a személyi tulajdont, mely

92. § (1) *Az állampolgároknak személyes szükségleteik kielégítését közvetlenül szolgáló vagy előmozdító javai – családi házak, berendezési és használati tárgyak stb. – személyi tulajdonban vannak.*

(2) *Személyi tulajdonban vannak a kisegítő mellékgazdaság célját szolgáló háztáji gazdaság körébe tartozó vagyontárgyak is.*

(3) *Jogszabály megállapíthatja, hogy milyen mértékű lakóház lehet személyi tulajdonban.*

93. § *A tulajdonos személyi tulajdonjogával személyes szükségleteinek kielégítése érdekében szabadon élhet.*²⁹

Azonban megfogalmazza a *társadalmi tulajdon* fogalmát is, ezen belül megkülönbözteti az állami és a szövetkezeti tulajdont.

„1. *Társadalmi tulajdon*

88. § (1) *A Magyar Népköztársaságban a termelési eszközök zöme társadalmi tulajdonként az állam vagy a szövetkezetek tulajdonában van.*

(2) *A társadalmi tulajdon felhasználásának alapja a népgazdasági terv.*

Állami tulajdon

89. § *Az állami szocialista tulajdon a munkáosztály vezette dolgozó nép államának tulajdona. Az állami szocialista tulajdon elsősorban az alapvető termelési eszközökre és a népgazdaság számára döntően fontos más vagyontárgyakra terjed ki, és az ország jólétének, erejének legfőbb anyagi alapja és biztosítója.*

Szövetkezeti tulajdon

90. § *A szövetkezeti szocialista tulajdon a társadalmi jellegű termelés, elosztás vagy a szükségletek közös kielégítése céljából önként egyesült dolgozók szövetkezetének tulajdona.*³⁰

Érdekesség, hogy a téeszt „kis társadalomnak” tekinti, melynek az érdekei egyrészt belesimulnak az államgazdasági tervbe, másrészt – vélhetőleg mivel a dolgozó parasztság a kommunizmus fejlődését segíti elő – rendelkezhet tulajdonnal, mely egyenrangú az állammal is. A tulajdon fogalmát egyetlen dologra, a termelőeszközökre redukálja. A törvényalkotók – gyanítom, világnézeti okokból – nem foglalkoznak az olyan téesz kezében levő tulajdonokkal, melyek „apróságnak” tűnnek, mivel nem termelőeszközök, mint pl. szék, toll, írógép stb., ugyanakkor a termelést meglétük vagy hiányuk alapvetően befolyásolja, ezekről a vagyontárgyokról azonban nem rendelkezik a jog. Úgy gondolom, ez az oka annak, hogy az összes (volt) szocialista országban az a gyakorlat vált uralkodóvá, hogy a munkahelyről „haza lehet vinni” kisebb tárgyakat, ami a nyugati országokban elképzelhetetlen volna. A cég ugyanis míg ott jogi személynek minősül, mely saját tulajdonnal rendelkezik, s elvinni ezeket a tárgyakat lopásnak számít, addig a szocialista felfogásból az ilyen jellegű jogi személy fogalma hiányzik, sőt a Kommunista Kiáltványból látható, hogy a „polgári magántulajdont” minősíti lopásnak.³¹ Ezt úgy tűnik, elég hamar felismerték az emberek, s – az ítéletalkotás minden szándéka nélkül mondom ezt – éltek ezzel a ma már úgy neveznénk, „joghézag” lehetőségével, így volt lehetséges az interjúalanyaim által megfogalmazott érzet, hogy „mindenki lopott”.

Mindenképpen úgy gondolom, hogy a gulyáskommunizmus, a legvidámabb barakk mindennapjainak, az ún. emberarcú szocializmus iránti nosztalgia, valamint a rendszerváltás új viszonyainak mint a privatizáció lefolyásának egy fontos magyarázó eleme lehet a társadalom politikailag kialakított magántulajdonhoz való viszonya.

A RENDSZERVÁLTÁS AGRÁRIUMRA GYAKOROLT HATÁSAI

„A rendszerváltás során az állam részvételét a gazdaságban átírta a liberalizáció.”³²

Magyarországon az egyik legvitatottabb politikai kérdés a föld volt, mivel a '80-as évekre a téeszek prosperáló nagygazdaságokként kezdtek működni, ezért a rendszerváltó kormánypárt sem akarta igazán a privatizációt véghezvinni, csak földprivatizációt akart, elsősorban az FKGP nyomására, de az Alkotmánybíróság megtámadta a tervezetet, mert úgymond tulajdon és tulajdon között nem szabad különbséget tenni. Így a térség legbonyolultabb rendszerét hozták létre.³³ A hatalmi elit egyetértett abban, hogy a privatizációt véghez kell vinni, viszont az, hogy mindezt miként, milyen gyorsan és kiket támogatva kell végrehajtani, vitás maradt. További problémát jelentett a külföldi tőke bevonásának a szabályozása.³⁴

Északi szomszédaink (Kelet-Németország, Csehszlovákia, Lengyelország) mintája kétségkívül viszonylag gyors megoldást jelentett volna, ugyanis ezekben az országokban részvénycsomagokat (*vouchereket*) osztottak szét a lakosság között. A magyar kormány azonban az állami vagyon eladása mellett döntött az ingyenes átruházás helyett, mivel a problémát tovább árnyalta, hogy kinek „jár” vissza a föld: azé, aki elvileg örökölte volna, vagy azé, aki megműveli?³⁵ Juhász Pál szerint: „Ügyetlen volt a rendszerváltást követő magyar agrárreform. Ügyetlen, mert abból a feltételezésből indult ki, hogy az egy-

kor volt tulajdonosok örökösei a mai kor lehetséges parasztjai – pedig a volt tulajdonosok nagyobb arányban váltak városi polgárrá, mint a volt szegények. Ügyetlen, mert nemcsak formákat nem kínált az új birtokok kialakításához, hanem máig gátolja a birtokok formálását.”³⁶ Az Állami Vagyonügynökség (ÁVÜ) 1990 szeptemberében kezdte meg az első privatizációs hullámát. Az Antall-kormány idején lassú átalakulás kezdődött meg, egyrészt igyekeztek elkerülni a radikális változtatásokat, ami vélhetőleg erős sokkot okozott volna a társadalomban, másrészt a kormány célja az új magyar vállalkozói-tulajdonosi réteg kialakulásának előmozdítása volt. Ehhez hitelkonstrukciókat dolgoztak ki, illetve olcsó vásárlási lehetőséget teremtettek. A Horn-kormány azonban túl lassúnak találta az átalakulást, ezért piaci módszerek szerint gyorsította fel a privatizációs folyamatot. Az eladás szabályait megkönnyítették, valamint a külföldi tőke nagyobb arányú bevonását kezdeményezték, így a privatizációs folyamatra egyre kevesebben gyakorolhattak konkrét befolyást. 1988 és 2000 között vegyes tulajdonú piacgazdálkodás jött létre, ami a tulajdonosi viszonyok gyökeres megváltozásával járt.³⁷

A kárpótlás nem volt teljes körű, nem alanyi jogon járt, hanem méltányossági alapon, és csak részben jelentett megoldást. Az eredeti vagyontárgyak helyett értékpapírokat adtak, melyeket tulajdonra (föld, lakás, részvény) lehetett váltani.³⁸ A kárpótlás során a jogosultak nem ott és nem olyan nagyságú birtokot kaptak vissza, mint amekkorát a családtól egykor elvettek, hanem az akkori földjük aranykorona-értékéhez viszonyítottan kiszámolták a kárpótlási jegy értékét, melyet árveréseken lehetett értékesíteni, ugyanis a földekhez így lehetett hozzájutni. Az amerikai típusú licitálási módot vezették be nálunk is, ami szerint lefele kellett licitálni, ahol a kikiáltási ár 3000 Ft volt, de 500 Ft alatt nem adták el a földet. A kárpótlási jegyekkel sokan nem tudtak igazán mit kezdeni, így gyakran az ún. zsebszerződés révén apróságokért, mint pl. tévékészülék, tulajdonképpen „elszórták”.³⁹ Mindezen felül a téveszek földön kívüli vagyonát nevesítették, ill. szétosztották (az 1992:I. és II. törvények alapján). Két formát állapítottak meg: az üzletrészt és a részjegyet. Az elsőnek eszköz, míg az utóbbinak forint fedezete volt. Mindkettőt méltányossági alapon lehetett megszerezni.⁴⁰

Magukat a termelőszövetkezeteket társaságokká kellett alakítani (kft., bt., rt.), így a mezőgazdaság új jogi alapra tevődött. A gazdaság piacosítása kifejezetten nehéz külgazdasági körülmények között ment végbe, melyet az ország saját, örökölt problémái tovább súlyosbítottak. Összességében a magyar gazdaság válságba jutott 1990 körül, de az évtized második felében ismét fellendült. A legmélyebb válság az agrárszférát érintette, a termelés értéke 1993-ban mindössze 65%-át tette ki az 1989-esnek, sőt 2000-ig nem érte el a rendszerváltás előttiét.⁴¹ Viszont nemcsak gazdasági, hanem bizalmi, a társadalom pszichés válságáról is beszélhetünk, mivel olyan vállalkozások is tönkrementek, amelyek korábban, a nyolcvanas években látszólag kiemelkedően teljesítettek.⁴² Ezzel szemben Rácz kb. 10 évvel később megállapítja, hogy a '90-es évek második felétől, amikor is a fellendülés beindult, az agrárszférában egyértelmű kooperációs törekvéseknek lehetünk tanúi.⁴³

Összességében négy szakaszra lehet osztani a század második felében a magyarországi parasztság történetét: az első az 1945–1961-ig tartó időszak, amikor a kormány elvégezte az egyébként már régóta esedékes földosztást, illetve végbement az első és a második tézesítés is.⁴⁴ Harcsa megállapítja, hogy ebben az első szakaszban a tulajdonviszonyok nem szilárdultak meg, további változások várhatók.⁴⁵ A következő szakasz 1989-ig tartott, amikor is kialakult először a háztáji, majd a második gazdaság, és viszonylag élhető, működő rendszert

hozott létre a vidéki társadalom, amikor már beszélhetünk a háztáji mint mezőgazdasági kistermelés és a nagyüzem szimbiózisáról is. Ezen túl megtörtént a termelőszövetkezetek pozícióinak stabilizálódása. Az utolsó, máig tartó, a rendszerváltás óta eltelt időszakot pedig két részre lehet bontani: az első a „posztkommunista időszaknak” nevezett, amikor a térszek felbomlása, átalakulása megindult, s ami mintegy sokként érte a társadalmat. A második fele máig véget nem érő folyamat a tényleges rendszerváltás időszaka, amikor az új társadalmi és jogi viszonyok már letisztultabbak, s ebben a helyzetben igyekszik mindenki a maga életét berendezni.⁴⁶ Miután az átmenet folyamatos, nem lehet éles határt vonni, mikortól számítjuk az első, illetve a második szakaszt.⁴⁷

A '90-es évek változássorozatait így modell-, rendszer-, esetleg korszakváltásnak nevezik. Lényege, hogy a politikai rendszert szervezték át többpárti parlamentarizmussá a monolit felépítésből. Ezzel egy időben indult meg egy integrációs törekvés a nyugati típusú piacgazdasághoz s igazodás a nyugati politikai gyakorlathoz. A korábbiakból is kiderült, hogy az egyik legfőbb változás, hogy a gazdaságot közösségi alap helyett magántulajdonúvá intézményesítették, s egyre inkább a szabad piaci elvek szerint kezdett működni.⁴⁸ A szocializmust követő 20 év sok értelmezési nehézségbe ütközik, egyes szociológusok még korainak tartják az esetleges tudományos igényű modellalkotást,⁴⁹ mivel a szocialista társadalomszerveződés elemzése is súlyos hiányosságokkal küzdenek, így a viszonyítást sem lehet egyértelműen meghatározni. Mások a rendszerváltás társadalmi költségeiről beszélnek (mint munkanélküliség megjelenése, az országos gazdaság visszaesése stb.), s a szakma ugyanazt a problémát több oldalról közelíti meg, olykor ellentmondásosan: míg az egyik (Juhász Pál) a létrejött piacgazdaság teremtette új társadalmi egyenlőtlenségekről beszél, addig más (Kemény István) pedig a szocialista rendszer szétesésére mutat rá.⁵⁰

Mindenesetre abban tudományos konszenzus van, hogy a rendszerváltás hosszú évek-
et igénylő folyamat, nem lehet egyszeri radikális váltásról beszélni, így a már említett poszt-szocialista korszak, olyan „átmeneti időszak, melyben még jelen vannak a szocialista gazdaság szerveződésének és működésének elemei”,⁵¹ a fő politikai-társadalmi erőket a korábbi rendszer lebontására koncentrálták. Ez a szakasz 1996/97-re zárul le, ugyanis ekkorra az állam lebonyolítja a privatizációt szinte teljes egészében, így újraosztották a társadalmi és gazdasági tőkét. Ettől kezdve megindul az Eu-konform törvénykezés és a minél teljesebb körű decentralizáció, ennek eredményeként gazdasági növekedésnek lehetünk tanúi, csökkenő inflációval, s a globalizáció egyre nagyobb térnyerésének is. A magyar politika célja a világgazdasági versenyben való helytállás, s hogy a jóléti rendszert tartósan finanszírozni lehessen. Összességében elmondható bizonyos paradigmaváltás, melynek részeit a fent említett célkitűzések és modellváltás képzik.⁵²

A társadalom jelentős transzformáción ment keresztül: hirtelen megnőtt a gazdaságilag inaktívvá váló háztartások száma, a vállalkozói kedv tömegessé vált, új fajta jövedelem eloszlási rendszert hoztak létre; megjelent az „új szegénység”, a vesztesek és nyertesek társadalmilag elkülönültek egymástól, új elitcsoportok is létrejöttek. Úgy tűnik, a foglalkozásszerkezet adja továbbra is a legpontosabb képet a magyar társadalmi struktúráról. Összességében elmondható, hogy a középrétegek státusa inkonzisztens, s a vagyionok újraosztása inkább a kis elitcsoportnak mutatkozott kedvezőnek, így egy erős tulajdonosi réteg sem igazán tudott létrejönni. A történeti parasztság (és polgárság) így eltűnni látszik, egyelőre sehogy nem teremthető újjá. Ennek egyik oka, hogy a mezőgazdaság szerepe erősen lecsökkent az elmúlt időszakban, ugyanakkor a vidéki népesség

aránya nem mutat csökkenést. Elmondható viszont, hogy a parasztság mint olyan átalakulása még nem befejezett társadalmi folyamat.⁵³

Vidéken tehát a strukturális változások iránya és minősége kérdéses, új vidékmodell mindenestre nem teremtődött annak ellenére sem, hogy mindenképpen diverzifikáltabbá vált a rurális szféra (pl. az élelmiszertermelésnek már nincs dominanciája a vidék számára).⁵⁴

Csibe–Kovács hat falutípust különböztetett meg: szuburbanizálódó, polgárosodó, üdülő, stagnáló, süllyedő és végül a „másság” falvait (pl. Gyűrűfű). Ebből a felsorolásból a dolgozat szempontjából kettőt emelek ki: a polgárosodót, melyre dinamikus helyi társadalmi szerveződések jellemzők, melynek mozgatója a helyi, '80-as években kialakuló kis és középvállalkozói szektor, valamint az a vállalkozói réteg, mely sikerrel átvette a helyi politikai vezetést. S végül az üdülőfalu típusát, mivel Pataj számára régóta turisztikai vonzerőt jelent a Szelidi-tó. A turizmusra épülő ipari és ingatlanvásárlások tesznek lehetővé valamiféle polgárosodási folyamatot.⁵⁵

A RENDSZERVÁLTÁS – A TÉESZEK ÁTALAKÍTÁSA

A Petőfi téesz átalakulása

A téesz közgyűlése a részvénytársasági forma mellett döntött, így vált Pataj Mezőgazdasági Zrt.-vé, ahol a fő részvényes a téeszelnök volt, aki fölvásárolta a lehető legtöbb kárpótlási jegyet.

Több interjúalanyom becsapottnak érzi magát, kifejezett keserőséggel, haraggal emlékezik vissza ezekre az időkre. Az átalakulási törvény kihirdetése idején, 1992 után sokan ki akartak válni a téeszből, ha ez elért volna egy százalékos minimumot (10–15%), a téeszt fel kellett volna oszlatni, amit a vezetőség mindenképp el akart kerülni, így személyes ráhatásukkal, illetve pozicionális erőfőlényükkel „visszaléptettek embereket”, ennek állítólagos oka az volt, hogy akkor nem lehetett volna egyesek számára kivásárolni a téeszt. Így is sokan, aki csak tudott és mert, kivált a téeszből, egyik interjúalanyom elmondása szerint két hullámban történt a kiválás.

A történekből egyértelműen kiderül, hogy tulajdon- és hatalomkoncentráció volt a cél, ehhez arra volt szükség, hogy a kis földeket, a kárpótlási jegyeket fölvásárolják, így a földtulajdon egy kézbe kerüljön. Miután a fő részvényes szava döntő minden kérdésben, ezért nincs szüksége arra, hogy az esetleg egymással ellentétes érdekeket egyeztesse, így megfelelő ütemtervet képes végigvinni, egy érdeknek kell csak megfelelnie. Ez az erősen autokratikus rendszer azonban – a volt téeszelnök elmondása alapján – kifejezetten fejlődő, prosperáló, komoly profitot hozó céget tudott létrehozni és működtetni kevés munkaerővel (amiért szinte az összes interjúalanyom neheztel rá), és komoly felszereltséggel, korszerű gépekkel képes dolgozni.

A két korszak összehasonlításánál a válaszokból ambivalens képet lehet felrajzolni: egyrészt nosztalgiával gondolnak vissza a téeszidőkre, ill. arra, hogy akkor a mezőgazdaság biztos megélhetést jelentett, ugyanakkor a téeszformánál a mai privatizált jogi formákat jobbnak tartják, mert egyrészt több szabadságot, másrészt egy letisztult, átláthatóbb rendszert jelent. Tulajdonképpen az interjúalanyok szinte mindegyike megfogalmazza, hogy a rendszerváltás utáni termelési jogi forma azért jobb, mert itt a tulajdonviszonyok tiszt-

táztottak, nem lehet csak úgy „kilopni” a téeszt. A problémát a pár éve tartó rossz és egyre romló gazdasági helyzet jelenti, mely mára teljesen bizonytalanná tette a megélhetést a mezőgazdaságból, egészen konkrétan az interjúalanyok nem tudják eladni a terményeiket. Az interjú készültekor (2009) arról számoltak be az interjúalanyok, hogy egy év alatt a felére esett a gabona felvásárlási ára.

Végeredményben jövedelmező forma lett a részvénytársasági, az 1999-es megalakulás óta megnégyszerezte a vagyonát, sőt komoly beruházásokat, fejlesztéseket tudtak véghezvinni, mint pl. gépek korszerűsítése, új magtárak építése stb. A részvénytársaságban dolgozók közül néhányan részvényesek, azonban a döntő többség nem. Összességében a Petőfi Téészből létrehozta egy jól működő részvénytársaságot, ugyanakkor mindezt annak az árán tették, hogy a kisemberek érdekei erősen sérültek elsősorban azáltal, hogy jóval áron alul vették meg tőlük a visszakapott földjeiket. Azok, akik kiváltak a téészből, természetesen nem részvényesek a cégben, ehelyett családi gazdálkodást folytatnak.

Az Új Élet Téesz átalakulása

A téesz átalakulása első ránézésre sokkal demokratikusabbnak tűnik abból a szempontból, hogy egyrészt nem törekedtek arra, hogy megakadályozzák a téesz felbomlását, ami meg is történt (először szövetkezetté alakult), s miután ketten ismerték fel a föld mint az egyik legjobb befektetés lehetőségét, sok kárpótlási jegyet, földet vettek, mára többségi tulajdonuk van a megalakult kft.-ben. A részarány megállapítása épp úgy, mint bárhol máshol az országban, a bevitt földek aranykorona értékének megállapításának arányában történt. A kárpótlás során visszajuttatott földeket a kft. nem vásárolta föl, mint a Petőfi téeszben, hanem a mai napig bérlő, úgy műveli.

Az Új Élet téesz egykori elnöke beszámolt arról, hogy valamikor komoly állattelepe volt a szövetkezetnek, ez teljesen leépült, mára nem lehet jelentős állattenyésztési tevékenységről beszélni a faluban.

Feltűnő, hogy az Új Élet Téesz volt elnökére, melyből az Új Élet Kft. alakult 2006-ban, illetve új tulajdonosaira senki sem emlékezett haraggal, vagy vádolták volna meg tisztességtelen eljárással. Itt több olyan megnyilatkozást hallhattam, hogy „bár adott volt a lehetőség, mégsem éltem vele, mert nem ismertem fel, hogy a föld az egyik legjobb befektetési alap”, ugyanakkor ezt a saját hibájuknak róják fel, s nem azoknak, akik felismerték ugyanezt, és igyekeztek minél inkább kihasználni az új helyzetet. Ugyanakkor megfogalmazódott egy olyan álláspont is, mely szerint főleg a nyugdíjas korúak, illetve az ehhez közel állók, teljesen ki voltak szolgáltatva az aktuális vezetőségnek. Úgy tűnik, a legnagyobb problémát az jelenti, hogy nincs saját földtulajdona a kft.-nek. A földtulajdon hiánya a munkamorálban, a mentalitásban nyer jelentőséget, erről később szándékozom írni.

Az interjúalanyok megfogalmazzák a vagyonfelosztások idején uralkodó „pszichés válságot”, anómiás állapotot, amely az egész országot sújtotta, ugyanis ekkor nemcsak gazdasági, hanem a politikai változások is olyan gyökeresek voltak, amit a társadalom nehezen tudott feldolgozni, egyáltalán kezdeni valamit ebben az új helyzetben. Volt olyan interjúalanyom, aki arról beszélt, hogy akkoriban morális mélypontját élte át a falu lakossága, az is, aki törvényszerűen járt el, s igyekezett tisztességesen végezni a rá bízott feladatot, úgy érezte, hogy olyan helyzetben kell helytállnia, ahol (a szó erkölcsi értelmében) „jól” cselekedni nem igazán lehet.

Az átalakulást követő években azonban megindult a kft. működése nem kis döccenőkkel. Egyik interjúalany arról számol be, hogy az átalakulás csak politikailag történt meg, szellemileg azonban nem változott semmi, mivel a munkához, a kft.-hez való hozzáállás, felfogás még mindig a szocializmusból örökölt szemléletet tükrözi. Ő maga közel negyvenéves, s úgy gondolja, hogy a kft. működési nehézségeinek ez a legfőbb oka, hogy mindenki inkább kivenni igyekszik belőle, s a befektetési hajlandóság szinte teljesen hiányzik a kft. tulajdonosaiból.

Az átalakulás során létrehoztak egy viszonylag „demokratikusabb” rendszert, ugyanakkor az állandó érdekegyeztetés miatt (ketten vannak fő tulajdonosok, ők rendelkeznek a kft. 51%-ával és kb. 40 fő rendelkezik pár százalékos tulajdonrészrel) nehézkes a cég működtetése, nem is hoz annyi profitot, egyelőre az volna a cél, hogy „nullára” kihozzák. A cég az uniós támogatások nélkül, önerőből nem tudna működni, ezt látják a fő tulajdonosok is, ezért bevallott törekvésük, hogy valamilyen szinten centralizálják a döntéshozatalt, épp a „demokráciából” fakadó döcögő döntési mechanizmus miatt. Ehhez azonban magas fokú bizalmat kellene elnyerniük, ami – tekintve a cégen, ill. a korábbi téveszen belüli barátságos viszonyokat – nem tűnik lehetetlennek, ugyanakkor a többség tart az újító szellemiségű döntéshozataltól, nem egyszerű meggyőzni a tagokat egy esetleges döntés helyességéről.

Az általános bizalmatlanság egymás iránt az egyik legfőbb motivációs tényező a cselekvésben, a társadalmi légkörben, ezért a kft. dolgozói, tulajdonosai nem a saját befektetésüket akarják stabilizálni, abból profitot termelni, hanem általános félelem uralkodik, hogy a tagok egymást valamilyen módon meglopják.

Legfiatalabb interjúalanyom (negyvenéves férfi) a falubeliek általános gazdasági rövidlátását tartja a legfőbb problémának, ami abban nyilvánul meg leginkább, hogy szerinte a dolgozók és tulajdonosok rosszul közelítik meg az új jogi forma lényegét, ezért az abban rejlő lehetőségeket sem tudják kiaknázni. A stratégiai tervezést, a kockázttal való képességét hiányolja a leginkább a tagokból, úgy gondolja, ez nagyban visszahúzza a termelékenységét, a kft. profitképességét. A szocializmusból örökölt szemlélet egyik fontos elemeként fogalmazódott meg, hogy a kft. tagjai a földet nem befektetési alpnak tekintik, hanem egy köteletségnek, amelyen „dolgozni kell minden nap”. Ennek a szemléletnek további következménye, a kft. vezetői szerint a dolgozók munkájuk során nem igyekeznek a maximumot adni, ami akadályozza a profittermelést, a fejlődést. A kft. fő tulajdonosainak célja a cég önállósítása, a munkavállalók munkamoráljának javítása, „kapitalistává” tétele.

Összességében az interjúalanyok mindegyike kellemes emlékekkel gondol vissza az Új Élet Téészen eltöltött időre, ami annak is köszönhető, hogy komoly konfliktus a téészelnökök és a tagok, dolgozók között nem volt.

JÖVŐKÉP

A két korszak összehasonlítása során egy új, az interjúalanyok elmondása alapján társadalomformáló dimenziót fogalmaztak meg, amelyet a jövőkép kulcsszóval lehetne a leginkább megragadni. Jelentősége egyrészt abban van, hogy egy látványos leletet kínál a kutató számára arról a konstrukcióról, melyet az interjúalanyok az ún. emberarcú szocializmusról, illetve az azóta eltelt időszakról alkottak, másrészt a fiatalok számára való

motivációs erejében áll: az interjúalanyok elmondása alapján a fiataloknak nincs jövőképük, ami a mindennapokban úgy jelenik meg, hogy nemcsak a munkanélküliség miatt nem találnak állást, hanem mert nem is nagyon akarnak munkát találni. Mint az egyik alany fogalmazott, a „mai fiatalokban” nem lát akarást, küzdőerőt, egyszerűen „nem úgy állnak a munkához”, ahogy az szerinte elvárható volna. Ennek két oka is lehet: az egyik, hogy egyrészt ma a mezőgazdasági munkának alacsony a társadalmi presztízse, tehát a fiatalok nem látnak benne jövőt, ami a munkavégzés minőségére is rányomja a bélyegét.

Viszont a legtöbbször szülei miatt foglalkozott a földdel, „be kellett segíteni” a családi gazdaságba, tehát elvileg ismerik a földet mint olyant. Mégis, mindegyik interjúalanyom gyermeke valamely közeli városba költözött, s ott dolgozik, az interjúalanyok bevallása szerint „küszködik”. A jövőkép hiánya az interjúalanyok szerint nagyban befolyásolja a fiatalok munkához, élethez való hozzáállását, s több interjúalanyom szerint az összefogás hiánya, s úgy gondolom, a rendkívül rossz lelkiállapot is többek között visszavezethető erre.

Volt olyan interjúalanyom, aki viszont az öt megelőző generációt is „hibáztatja” a kialakult helyzetért. Úgy érzi, a mostani 50-es, 60-as generáció az, amely minden újításnak, „modernizációs törekvésnek” kerékkötője. Úgy látja, ez a generáció korából adódóan már nem akar változást, s hibájának rója fel, hogy nem gondol az őket követő generációra, „mi lesz velük?”, a jelenlegi „apparátust” okolja azért, hogy „a fiatalságot” nem vonzza a mezőgazdasági munka, úgy véli, részükről teljesen racionális döntés, hogy a városba mennek dolgozni inkább.

Összességében a perspektivikus gondolkodást hiányolják interjúalanyaim mindkét oldalon: mind a fiatalok, mind az idősek részéről. Idősebb alanyaim általában arról számoltak be, hogy a téveszidőszak azért volt jobb, mint az elmúlt 20 év, hogy államilag biztosították számukra a létbiztonságot, melyről most már mindenkinek magának kell gondoskodnia, ami elég sok kockázatot rejt. Magában hordja a kemény munka alapfeltételét és a rossz döntéshozatal következményeinek egyénre bontható teherviselésének a kötelezettségét. Úgy gondolom, a negatív, kissé borúlátó értékelése a jelen időszaknak a legfőbb oka a fentebb leírtak. A világgazdasági válság és egyebek ezeket az érzeteket csak felerősítik. Ugyanakkor a szocializmusban a tévesz mindenki számára biztos megélhetés volt, a korban nem kellett félniük attól, hogy elveszthetik a munkájukat, ami biztonságérzetet adott. Az általános vélekedés ebben a korosztályban, hogy az Antall-kormány olyat tett tönkre, ami korábban nagyon jól jövedelmezett az országnak, s úgy érezték az emberek, jól működött, s a legtöbben értetlenül állnak a megváltozott gazdasági-politikai helyzet előtt, s nem fogadják el, hogy a téveszkorszak megszűnt. Úgy gondolják, megfosztotta őket a politika mindattól, ami korábban a biztos megélhetést és a mindennapi jólétet jelentette számukra. Magyarázatot adni, a saját miértjeikre feleletet várnának a mindenkori kormánytól, a kiszámíthatatlan, kockázati alapú jövő képe számukra kifejezetten taszító, legtöbbször a „minden elromlott” határozott érzése fogalmazódik meg.

ÖSSZEGZÉS

Az alábbiakban, a 6. számú táblázatban összefoglaltam vázlatpontoszerűen a kutatás kérdéseit s az azokra kapott válaszokat, eredményeket.

5. táblázat. Konklúziók: hipotézisek és eredmények

<i>A paraszt fogalmának esetleges új tartalma</i>	A folyamat nem lezárult le, azonban megjelenhet a kockázatkezelési képesség, a földtől való érzelmi távolságtartás.
<i>Elit: megy vagy marad?</i>	Az elit marad. A téeszkek élére végül a korábbi nagygazdák kerültek, akik aztán átvették az átalakuló szövetkezetek vezetését.
<i>Az elit információs bálózata</i>	Működik: nem mindegy, mikor ismerték meg pl. az akkor hozott, új törvények tartalmát.
<i>A habitus és a tőkék</i>	Bourdieu-nek igaza van: a családból szinte készen örökölték az alanyok nemcsak a földet, a szemléletet is.
<i>A múlt és jelen közti „híd”</i>	A múlttól és jövőről alkotott konstrukciónak sok érzelmi eleme van. Mindezek mellett fontos kiemelni a weberi mentalitás–bourdieu-i habitus okozta törésvonalat is, miszerint a hajdani közép- és nagybirtokos reformátusok azok, akik perspektívát látnak a földben, az utánuk következő generáció számára építik a jelent is.
<i>Magántulajdon és morál</i>	Az új tulajdonosi viszonyok már nem teszik lehetővé azt, hogy kivegyünk a vállalkozásból, ehelyett bele kell tenni, s még így is megmarad a <i>kockázat</i> . Azonban ha a profitot először nem a befektetésre fordítják, hanem felélik a vagyont, vagy a vállalkozás sikertelen lesz, az állam már nem véd meg az elszegényedéstől.
<i>+ 1 – a váratlan konklúzió</i>	A weberi <i>protestáns etika</i> érvényesülése, ennek mind pozitív, mind negatív hozadékaival: egyrészt a saját sorsért vállalt nagyobb felelősségtudat, másrészt a bizalmatlan légkör miatt mindez nem az összefogást, hanem a saját rész megmentése válik a legfőbb cselekvési motivációs szemponttá a „kulák és református” Új Élet téeszben. Ezzel szembe lehet állítani a törpebirtokos és katolikus mentalitást, amely nem tervezett előre, azt tette, amit a hajdani téeszelnök mondott.

A földhöz való ragaszkodás vidéken, főleg ahol a mezőgazdaság abszolút meghatározó a helyiek életében, elsősorban az idősebb korosztály számára a mai napig alapvető, ami egyik meghatározó szempontja a parasztgazdák magatartásának, világlátásuk kiindulópontjának, mentalitásának. A (nagybetűs) FÖLD mint olyan komoly érzelmi töltettel is bír interjúalanyaim számára, a föld az identitáskonstrukció egyik markáns eleme, s általánosítva úgy sejtem, a parasztság addig nem tűnik el teljesen Magyarországon, amíg a föld ilyen, érzelmi és identitásbeli központi szerepet tölthet be a vidéki szféra életében. Amint a föld

mint befektetési alap fog döntően megjeleni a vidék szemléletmódjában, s nem pedig a mindennapi élet egyetlen elképzelhető terét fogja jelenteni (ahogy azt egyik interjúalanyom kárhoztatta is), a történeti parasztság átalakulása, modernizációja véglegessé válik. Az interjúalanyok elbeszélései alapján úgy tűnik, hogy a téeszforma a kommunifelfogás miatt több negatív következménnyel járt, mert többek között nem számított, ha „kizsigereltük a földet”.⁵⁶ Amint arra *A téesz tulajdona?* című fejezetben utalni próbáltam, a megváltozott jogi környezet a magántulajdonról, melyet a korban erősen propagáltak is, illetve az ember-telen intézkedések folytán igyekeztek megtörni a társadalom ellenállását, közel 40 év alatt elfeledtette az emberekkel a saját sorsért való önálló felelősségvállalás lehetőségét, s amikor mindez hirtelen megváltozott, kevesen voltak képesek átállni az új helyzet teremtette merőben más (nevezzük így, kapitalista) szemléletmódra.

A Csité–Kovács szerzőpáros falutípusai közül Dunapataj kettős kombinációjú: egyrészt „polgárosodó”, mivel a falu vezetését a kis-, és közép vállalkozói szektor, ebből jelentős részben a hajdani téeszvezetők adják (a polgármester maga is gazdálkodik, illetve az Új Élet kft. egyik fő tulajdonosa), s megindult a modellváltás szempontjából az a paradigmaváltás, mely akar és képes élni a föld mint befektetés lehetőségével. Valamint üdülő-falu a már említett Szelidi-tó miatt, melyre egyre fejlődő turisztikai ipar kezd épülni, illetve felismerték már az ebben rejlő lehetőségeket is. A kettő, úgy feltételezem, összefügg és egymást erősítő folyamatok.

A dolgozat célja, hogy megértsük, miért úgy ment végbe az átalakulás a téeszekben, ahogy, Dunapataj kitűnő kutatási területnek bizonyult, a két téesz eltérő mintájának összehasonlítása sok mindenre enged következtetni.

A cselekvési motivációk magyarázatához két szerzőt, Max Weber és Pierre Bourdieu-t kívánom alapul venni. Weber-től a mentalitás kulcsfogalmát kölcsönzöm, mivel azt találtam, hogy a két téesz eltérő eljárását alapvető mentalitásbeli különbségek is magyarázzák. Ennek lényege, hogy a Petőfi téeszben voltak a „szegények és katolikusok”, és az Új Életben pedig a „gazdagok és reformátusok”. Weber *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című műve óta tudjuk, hogy a reformátusokra jellemzőbb az önreflexió, ami jelen esetben azt a felfogást jelenti, hogy mindenki egyénileg méri fel, mennyiben és hogyan felelős a saját, illetve téesz sorsáért. Nem véletlen, hogy az Új Életben alakultak ki a „demokratikusabb” viszonyok, a téesz felbomlása is arra utal, hogy ebben a téeszben individualistábbak az emberek, igyekeznek önállóbban a saját kezükbe venni életük irányítását. Ennek nyilvánvaló hátránya a már említett érdekegyeztetések nehézségei, illetve a centralizálás akadályoztatása, az egymásba vetett bizalom alacsony foka (ami egyébként jellemzően nem protestáns, hanem magyar sajátosság). Ugyanezt erősíti, hogy vélhetően ezek a reformátusok voltak a nagygazdák, s tradicionálisan hordozzák az önálló gazdálkodói, a merészebb vállalkozói habitust, amelyhez elvileg minden lehetőségük (tőkéjük – kulturális, gazdasági, társadalmi) megvan, mivel otthonról hozzák ezt a magatartásmódot, és – lévén reformátusok – egy összetartóbb, vélhetően kiterjedtebb kapcsolati hálóval rendelkeznek. A következtetést látszik alátámasztani a Néhány szó Dunapatajról című fejezetben közölt 1949-es és 2001-es felekezeti megoszlás szerinti KSH felmérések,⁵⁷ melyek egyértelműen mutatják a protestánsok nagyobb arányát a faluban. Ezzel szemben a Petőfi Téeszben más mentalitás volt uralkodó: a tekintélyelvűségekre való nagyobb hajlam, az utasítások elfogadására mutatott nagyobb hajlandóság, erre utal az is, hogy a volt téeszelnök „nem engedte” szétbomlani a téeszt, „visszaléptetett embere-

ket”, amit nyilván csak úgy tudott megtenni, hogy az emberek tartottak tőle, nem jártak utána, mihez van joguk. Ehhez járult, hogy ebbe a térszbe léptek a nincstelenek és a kis földekkel rendelkezők, akik a kárpótlás során sem kaptak vissza komoly földterületeket, a többség úgy gondolta emiatt, hogy számára nem volt érdemes hozzá vásárolni. Sem pénzük, sem korábbi, öröklött mintájuk (habitusuk) nem volt az önálló gazdálkodás megteremtéséhez, igazából csak kevesen váltak ki ebből a térszából, azok is általában olyanok voltak, akik komolyabb földeket kaptak vissza.

Külön érdekesség, hogy a jövőképpel kapcsolatban is a két mentalitás mentén találtam törésvonalat. Jelentősége a fiatalok motivációs erejében áll: az interjúalanyok elmondása alapján azoknak a fiataloknak nincs jövőképük, akik nem tudták valami módon a gazdálkodást tovább vinni, és eladták a földjeiket. Szerintük a jövőkép nélküli állapot a mindennapokban úgy jelenik meg, hogy nemcsak a munkanélküliség miatt nem találnak állást, hanem mert nem is nagyon akarnak munkát találni. Ennek két oka is lehet: az egyik, hogy ma a mezőgazdasági munkának presztízse elég alacsony körökben, ezek a fiatalok nem látják benne jövőt, viszont a legtöbbjük szülei miatt foglalkozott a földdel, „be kellett segíteni” a családi gazdaságba, ezért ismerik a földdel kapcsolatos teendőket. Mégis mindegyik interjúalanyom gyermeke valamely közeli városba költözött, s ott dolgozik, az interjúalanyok bevallása szerint „küszködik”. Másik ok lehet a már említett „szegény katolikus” mentalitás, amely nem ösztökéli az embert az önálló gondolkodásra, az életének saját kezébe vételére, ezekre az emberekre jellemző, hogy nem látják lehetőséget a földben, a gyerekek a városba „menekülnek”.

Ezzel szemben állnak azok az interjúalanyok, akik befektettek a földbe, mert otthonról hozták az önállóan gazdálkodó paraszt felfogását és látásmódját, és volt olyan interjúalanyom, aki már negyvenévesen is arról gondolkodik, hogy ott legyen a lehetőség az unokájának is. A családi gazdaságot folytatók is bevették gyerekeiket, házastársuk családját a gazdaságba, és ők is már a még egészen kicsi unokák nevére veszik a földet, ingatlant, egyebet. Azon igyekeznek, hogyan lehetne jobban, hosszú távra előkészíteni a gazdaságot, hova érdemes még befektetni, mit lenne érdemes fejleszteni. Míg az első csoport úgy látja, hogy úgyszólván elmennek a fiatalok a városba, akkor meg minnek a föld, a második csoport abban gondolkodik, hogy biztos alapot jelent a föld, a fiatal, ha el is megy, még visszajöhet, nem veszik el semmi. Úgy gondolom, Bourdieu szimbolikus, jelen esetben „családi mintának” is nevezhető tőkéje is fontos szerepet játszik: úgy tűnik, azok az alanyok, akiknek 1950 előtt saját gazdaságuk volt, könnyebben, nagyobb eséllyel és kedvvel állnak neki újra fölépíteni saját (családi) gazdaságukat.

A hipotéziseket illetően a vizsgálatból kiderült, hogy Kolosi rendszerváltásmodelljére alapozott feltevés, miszerint csak azok kerülhettek felelős pozícióba mind a felosztás-kor, mind az átalakuláskor, akik korábban is ilyen helyzetben voltak, csak részben igazolódott: ennél sokkal hangsúlyosabb szempontnak bizonyult, hogy az illető mennyi földet kapott vissza a kárpótlások során, illetve hogy milyen volt a kulturális tőkéje (önálló parasztgazdálkodás jelen volt-e valaha a családban). Mit tudott kezdeni, látott-e perspektívát az új helyzetben, új rendszerben? Ezzel együtt meg kell jegyezni, hogy mindkét térsz vezetőségéből kerültek ki az újonnan megalakult cégek vezetői is, változás ebben az értelemben nem történt.

Össességében a térsz átalakításában és az utána létrehozott gazdasági tevékenységben mint szociológiai értelemben vett cselekvések motivációjának két magyarázó ténye-

zőjét találtam. Az első a weberi mentalitás fogalma, amely nagyon fontos befolyásoló tényezőt jelentett a parasztok választásaiban. A második pedig a bourdieu-féle tőke és habitus, amely a mentalitástípusokat árnyalta, és további magyarázó tényezőként szolgált az e mezőben választható cselekvési lehetőségek, adottságok között.

BIBLIOGRÁFIA

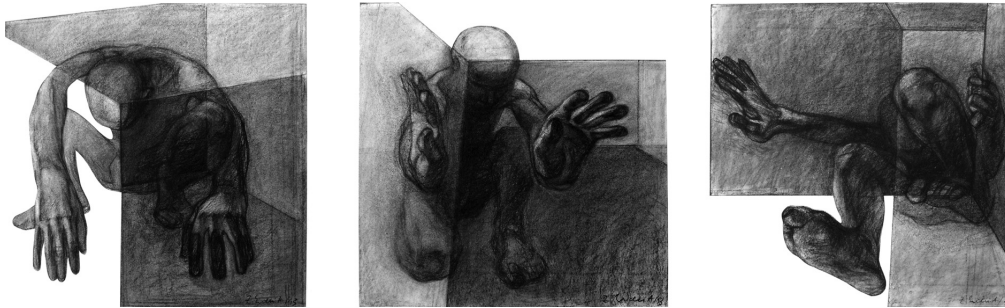
1. BOURDIEU, PIERRE 1997. Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In ANGELUSZ RÓBERT (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 156–177.
2. BOURDIEU, PIERRE 1978. A szimbolikus tőke. In BOURDIEU, PIERRE: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. General Press Kiadó, 272–288.
3. CZAKÓ ÁGNES – SÍK ENDRE: Hálózati tőke a posztkommunista Magyarországon. In *Mozgó Világ*, 1994, 6. szám, 17–15.
4. CSITE ANDRÁS – KOVÁCH IMRE: Vidéki történet. Előszó, in KOVÁCH IMRE (szerk.): *Hatalom és társadalmi változás*. Budapest, Napvilág Kiadó, 219–308.
5. GYÁNI GÁBOR – KÖVÉR GYÖRGY 2006. *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. 321–336.
6. HARCZA ISTVÁN 1994. *Paraszti gazdaságok, magántermelők, vállalkozók*. Társadalomstatistikai füzetek 3. Budapest.
7. HELLER ANDRÁS 1937. Cselédsor, in BÍRÓ JUDIT (szerk.): *Hivatalos falukutatók*. Budapest, PolgArt Kiadó, 231–268.
8. JUHÁSZ PÁL 1979. Adatok és hipotézisek a mezőgazdasági szövetkezetek állandó dolgozóinak rétegződéséről. In VALUCH TIBOR (szerk.): *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig*. Budapest, Osiris Kiadó, 531–549.
9. JUHÁSZ PÁL 1998. Leckéink a mezőgazdaság új rendje érdekében, *Szociológiai Szemle*, 1998/2. <http://www.mtapti.hu/mszt/19982/juhasz.htm>
10. KEMÉNY ISTVÁN 1993. Az átalakulás társadalmi költségei. *Szociológiai Szemle*, 1993/1, 5–13.
11. Király László – Mészáros Rezső (1984): *Mezőgazdaság*. In KRAJKÓ GYULA – MÉSZÁROS REZSŐ (szerk.): *Bács-Kiskun megye gazdasági földrajza*. Kecskemét, Petőfi Nyomda.
12. KOLOSI TAMÁS – SÁGI MATILD 1996. Rendszerváltás és társadalomszerkezet. In ANDORKA RUDOLF – KOLOSI TAMÁS (szerk.): *Társadalmi Riport*. Budapest, TÁRKI-Századvég Kiadó, 149–197.
13. KOVÁCH IMRE 2004. Szempontok a poszt szocialista átmenet jellegzetességeinek és következményeinek az elemzéséhez Magyarországon. In VALUCH TIBOR (szerk.) *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig*. Budapest, Osiris Kiadó, 468–475.
14. KOVÁCH IMRE 2002. A poszt szocializmus vége. Előszó, in KOVÁCH IMRE (szerk.): *Hatalom és társadalmi változás*. Budapest, Napvilág Kiadó, 7–24.
15. KOVÁCH IMRE 1988. Termelők és vállalkozók. Budapest, Társadalomtudományi Intézet.
16. KOVÁCS TERÉZ 2008. *Gazdaportrék*. Budapest, Agroinform Kiadó.
17. KOVÁCS TERÉZ 2010. A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
18. MAGYAR BÁLINT 2006. *A Dunánál, I–II*. Dunapataj 1944–1958. Dokumentumszociográfia. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
19. MAGYAR BÁLINT 1986. *Dunaapáti, 1944–1958*. Dokumentumszociográfia, 1–3. kötet, Vác, Művelődéskutató Intézet és Szövetkezeti Kutató Intézet.
20. MARX-ENGELS 1848. A Kommunista Kiáltvány. Második rész: Burzsoá és Proletárok. <http://www.marxists.org/magyar/archive/marx/1848/communist-manifesto/ch02.htm>
21. RÁ CZ KATA 2005. A kalákától a TÉSZ-ig. A termelői együttműködések formaváltozásai az agrárszektorban. In SCHWARZ-SZARVAS-SZILÁGYI (szerk.) *Útóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézet–MTA Társadalomkutató Központ, 89–104.
22. ROMSICS IGNÁC 2005. *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris Kiadó.
23. SCHADT MÁRIA 2003. A feltörekvő dolgozó nő. (Nők az ötvenes években.) Pécs, Pro Pannonia Könyvkiadó.
24. SCHERER PÁL 1938. Így látom én, in BÍRÓ JUDIT (szerk.): *Hivatalos falukutatók*. Bp., PolgArt Kiadó, 2006, 276–341.
25. SCHIFFER PÁL – MAGYAR BÁLINT 1987. *A Dunánál* című dokumentumfilm.

26. SZELÉNYI IVÁN 1992. *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
27. VALUCH TIBOR 2005. *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, Osiris Kiadó.
28. VALUCH TIBOR 2004. *Rekviem a parasztságért*. In VALUCH TIBOR (szerk.): *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig*. Budapest, Osiris Kiadó, 723–728.
29. VÁRADI MÓNICA MÁRIA: *Strukturált interjú*, in KOVÁCS ÉVA (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest, 2007, Néprajzi Múzeum–PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudomány Tanszék. 397–426. Regio Könyvek.
30. WEBER, MAX 1982. *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, Gondolat Kiadó.
31. KSH adatbázis (1): *Földterület – Községsoros adatok, 1895–1984* (1988) in *Történeti Statisztikai Kötetek*.
32. KSH adatbázis (2): *Mezőgazdasági adattár* (1965).
33. KSH adatbázis (3): *1949. évi népszámlálás / Vallási adatok százalékos megoszlása településenként* (1996), Kepecs József (szerk.) 11–29.
34. KSH adatbázis (4): http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/05/tables/load3_3.html
35. Dunapataj honlapja: http://www.dunapataj.hu/gss02/alpha?do=7&st=6&pg=26&m51_doc=130&m55_act=1
36. A Magyar Népköztársaság Törvénykönyve: <http://www.sors-tarsak.hu/magyarazo/tulajdonjog.htm>

JEGYZETEK

- 1 A tanulmány alapjául a Téészek a rendszerváltás után Dunapatajon c., az ELTE TáTK-n 2012-ben védett szakdolgozatom szolgált.
- 2 KOVÁCS 2008, 7.
- 3 http://www.dunapataj.hu/gss02/alpha?do=7&st=6&pg=26&m51_doc=130&m55_act=1
- 4 MAGYAR 2007, 461.
- 5 MAGYAR 2007, 462.
- 6 MAGYAR 2007, 472.
- 7 KSH 1988.
- 8 KSH 1995, 5.
- 9 http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/05/tables/load3_3.html
- 10 KOVÁCS 2008, 7.
- 11 KOVÁCS 2008, 7.
- 12 ROMSICS 2004.
- 13 ROMSICS 2004, 355.
- 14 KOVÁCS 2008, 7.
- 15 KOVÁCS 2008.
- 16 KIRÁLY–MÉSZÁROS 1984.
- 17 KIRÁLY–MÉSZÁROS 1984, 357.
- 18 VALUCH 2005.
- 19 SZELÉNYI 1992.
- 20 VALUCH 2005.
- 21 SZELÉNYI 1992.
- 22 KOVÁCH 1988.
- 22 KOVÁCH 1988.
- 23 KOVÁCH 1988.
- 24 JUHÁSZ 1979 in Valuch, 2004, 531.
- 25 JUHÁSZ 1979, hivatkozik rá Valuch, 2004.
- 26 VALUCH 2005.
- 27 MAGYAR 1986, 490. Mindezek mellett a Petőfi és az Új Élet tszcs-k is megalakultak már az '50-es évek elején.
- 28 59 éves férfi.
- 29 <http://www.sors-tarsak.hu/magyarazo/tulajdonjog.htm> (2011. 05. 21.).
- 30 <http://www.sors-tarsak.hu/magyarazo/tulajdonjog.htm> (2011. 05. 21.) kiemelés nem az eredetiben.
- 31 „Ilyen értelemben a kommunisták ebben az egyetlen kifejezésben foglalhatják össze elméletüket: a magántulajdon megszüntetése.”
<http://www.marxists.org/magyar/archive/marx/1848/communist-manifesto/ch02.htm>

- 32 KOVÁCH 2000, 468.
 33 KOVÁCS 2008.
 34 ROMSICS 2004.
 35 Kovács 2010.
 36 JUHÁSZ 1998 <http://www.mtapti.hu/mszt/19982/juhasz.htm>
 37 ROMSICS 2004.
 38 ROMSICS 2004.
 39 KOVÁCS 2008.
 40 KOVÁCS 2008.
 41 ROMSICS 2004.
 42 JUHÁSZ 1998.
 43 RÁCZ 2005, 89.
 44 KOVÁCH 2000.
 45 HARCSA 1994.
 46 KOVÁCH 2000.
 47 KOVÁCH 2002.
 48 KOVÁCH 2002.
 49 KOVÁCH 2002.
 50 Kemény, 1993.
 51 KOVÁCH 2002.
 52 KOVÁCH 2002.
 53 KOVÁCH 2002.
 54 CSITE-KOVÁCH 2002.
 55 CSITE-KOVÁCH 2002.
 56 59 éves férfi.
 57 1949 és 2001 között nem készült az országban vallásosságra vonatkozó adatfelmérés Magyarországon.

Triptichon I-II-III (papír, szén; 1993)

DITZENDY ORSOLYA (1988) a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológiai Doktori Iskolájának elsőéves hallgatója. Az ELTE Eötvös József Kollégiuma Társadalomtudományi Műhelyének titkára.